

ВІДГУК

офіційного опонента доктора історичних наук, професора О.Є.Лисенка на дисертацію Я.М.Антонюка «Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991)», подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних за спеціальністю 07.00.01 – історія України

В історії України донині існує чимало проблем, які недостатньо чи зовсім не опрацьовані науковцями. Серед основних причин такого стану речей – відсутність, ускладнений доступ/недосяжність, фрагментарність джерельної бази, тривалий режим табу, запроваджений радянськими властями з ідеологічних причин, дефіцит відповідних предмету дослідження пізнавальних інструментів і навичок роботи зі специфічними документами (наприклад, такими, що вийшли з надр радянських спецслужб), брак адекватного термінологічного апарату, а також належного, стійкого суспільного і державного запиту на такий продукт.

Тема українського національно-визвольного руху ХХ століття належала у радянську епоху до зони найвищої ідеологічної «сейсмічності». Оскільки ідеологічні та програмні засади українських військово-політичних інституцій самостійницької орієнтації спрямовували своє вістря проти колоніальної політики і практики більшовизму-комунізму, делегітимацію тоталітарного режиму, встановленого Москвою в Україні, правляча верхівка СРСР вважала їх реальною загрозою своєму пануванню і вживала всіх без винятку засобів задля їхнього поборення, дискредитації та мінімізації впливу на суспільну свідомість мешканців республіки. Репрезентуючи інтереси бездержавної української нації, такі організації змушені були формувати структури, спроможні протидіяти досвідченим спецслужбам СРСР та інших держав і рухів (насамперед польського національно-визвольного руху, що виник після падіння Другої Річпосполитої у вересні 1939 р.) Однак зусилля, які вживалися в цьому напрямі, наштовхувалися на серйозні перешкоди, зокрема, брак підготовлених кадрів, фінансових і матеріально-технічних ресурсів, труднощі діяльності у

ворожому середовищі, протидію супротивників та інші. Незважаючи на ці та інші несприятливі чинники, українські організації націоналістичного табору напружено працювали над інституційно-організаційним забезпеченням формування та функціонування власних спеціальних підрозділів, які займалися розвідкою та контррозвідкою.

Системній науковій реконструкції цієї важливої і практично не вивченої складової українського національно-визвольного руху і присвятив свій кваліфікаційний проєкт Я.М.Антонюк. Одночасно з безсумнівною науковою актуальністю він має і велике суспільне значення, оскільки сучасна гібридна війна Російської Федерації проти України ведеться переважно силами спецслужб, які володіють широким арсеналом підривних засобів. Вивчення і критичне осмислення та врахування досвіду протистояння спеціальних підрозділів націоналістичних організацій та радянських спецслужб має сприяти підвищенню ефективності зусиль спеціальних служб сучасної Української держави, спрямованих на гідну відсіч агресору.

У «Вступі» переконливо і кваліфіковано сформульовані обов'язкові атрибути дисертаційної роботи: актуальність, мета і завдання, об'єкт і предмет, географічні та хронологічні рамки, новизна, зв'язок з науковими програмами і планами, практичне значення. Структура праці обумовлена внутрішньою логікою творчого задуму здобувача, завданнями, які він перед собою поставив і джерелами, які перебували в його розпорядженні.

Задля характеристики стану опрацювання обраної теми публікації, в яких віддзеркалюються ті чи інші її аспекти, поділено на чотири групи: діаспорні, радянські, сучасні українські, закордонні. У свою чергу в сучасній вітчизняній літературі виокремлюються праці за таким критерієм: періоди функціонування спеціальних підрозділів, напрями діяльності, підготовка співробітників, регіональний зріз, правовий аналіз.

Репрезентація напрацювань вітчизняних і зарубіжних авторів супроводжується з'ясуванням концептуальних підходів представників різних наукових шкіл, виявленням таких властивостей, як ідеологічна заангажованість,

упередженість, приховані й відкриті фальсифікації, рівень джерельного забезпечення згаданих публікацій. Доробок фахівців в окресленій тематичній ніші оцінюється і в кількісному вимірі: у тексті наводиться кількість публікацій провідних спеціалістів. Водночас деякі фрагменти історіографічного підрозділу мають оглядово-анотаційний характер, позбавлені критичного аналізу напрацювань попередників, зокрема в тій частині, що стосується літератури, присвяченої різним періодам функціонування спеціальних підрозділів націоналістичних організацій. Важливо було би спеціально позначити більш і менш опрацьовані аспекти, існуючі лакуни та дискусійні питання, довкола яких полемізують історики. Не зайвим було б нагадати про політичний чинник та «соціальний запит» на продукцію вчених, яка використовувалася і продовжує використовуватися у політтехнологіях, дискредитації українського національно-визвольного руху та підривній роботі проти України.

Безсумнівно, однією з найсильніших сторін дисертації є те, що вона виконана на справді вражаючій джерельній базі. Це варто особливо відзначити, враховуючи специфіку і складний режим доступу до архівних фондів спецслужб, незавершеність процедури їхнього розсекречення. Залучення документів з 49 вітчизняних і зарубіжних архівосховищ, мемуарної літератури, інших видів джерел створило надійний фундамент для аналітичних операцій, детального студіювання складних проблем, порівняльних характеристик, достовірних і аргументованих висновків і теоретичних міркувань. Обравши основним критерієм диференціації джерел провенієнц-принцип, Я.М.Антонюк детально розкриває особливості кожної групи, а саме: українських націоналістичних організацій; радянських цивільних органів та силових структур, зарубіжних спецслужб. Вказується на такі джерелознавчі характеристики як видове розмаїття (за класифікацією Г.Папакіна), інформативна насиченість, вірогідність та повнота відображуваних явищ і подій, мовно-термінологічна специфіка, наявність спеціально спотворених чи препарованих даних, статистичних викладів, фотознімків, тематично-змістове наповнення, ідеологічне навантаження.

Оцінюючи пізнавальний потенціал архівно-кримінальних справ, дисертант зазначає, що їхніми фігурантами стали 37.375 учасників підпілля ОУН та УПА (тобто 7% від загальної кількості засуджених) (С.71). Наведені дані варто було підкріпити належними посиланнями і коментарями, як і іншу цифру – 519.380 засуджених радянською владою осіб, архівно-кримінальні справи яких зберігаються у ГДА СБУ та архівосховищах обласних управлінь СБУ.

Вказуються такі недоліки довідково-інформаційних документів радянських спецслужб як спотворення у них прізвищ, псевдонімів, географічних назв, підпільної термінології, зокрема під час перекладу російською мовою. Висвітлюється інформаційне наповнення оперативно-розшукових матеріалів.

Зарубіжний блок джерел представлений у праці переважно документами польських архівних установ, а також тими, що опубліковані у спільних виданнях ГДА СБ України та Архіву Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща, окремих дослідників.

Віддаючи належне попередникам, здобувач наводить характеристику археографічних видань (і в першу чергу серії «Літопис УПА»), показує їхню тематичну спрямованість, зміст оприлюднених у них документів.

Усвідомлюючи відомі вади мемуарних джерел, дослідник критично підійшов до залучених спогадів безпосередніх учасників націоналістичного підпілля й УПА, співробітників радянських спецслужб, сторонніх свідків тогочасних подій, завдяки яким у праці здійснювалися просопографічні реконструкції, встановлювалися особисті якості есбістів, з'ясовувалися мотиви їхніх вчинків.

Позитивною рисою проекту є те, що під час пошукової роботи його виконавець особисто фіксував спогади сучасників та учасників націоналістичних організацій. Цей сегмент дослідницької роботи заслуговував на те, аби його було представлено більш ґрунтовно.

Наукове кредо автора ґрунтовно репрезентує другий розділ праці. Окреслюючи теоретичну систему координат, у межах якої виконане дослідження, Я.М.Антонюк знайшов опертя в аксіологічних підходах, що базуються на засадничих правах людини і християнській моралі (очевидно, й інших етично-духовних систем). Серед інших методологічних «несучих конструкцій» дослідницькі операції включали цивілізаційний, синергетичний, герменевтичний, феноменологічний, системний та інші підходи, що дало змогу вмонтувати український самостійницький рух в широкі контексти європейської та світової історії, забезпечити різні ракурси його інтерпретації в одному з найскладніших виявів – діяльності спеціальних підрозділів.

Задля досягнення поставленої мети і виконання визначених завдань дисертант обрав номенклатуру спеціальних, міждисциплінарних та загальнонаукових прийомів дослідження. Кожен з них свідомо застосовувався для здійснення певної наукової операції та спрямовувався на досягнення загального результату.

Враховуючи рудиментарні ідеологічні нашарування та сучасні спроби ідеологічних служб окремих держав демонізувати і дискредитувати український націоналістичний рух, здобувач цілком виправдано виділив проблеми термінології в окремий фрагмент праці. Простежуючи еволюцію тезаурусу, яким послуговувалися самі члени націоналістичних організацій, представники радянських та інших спецслужб, автор наголошує саме на політичній доміні, що визначала негативні конотації радянських ідеологічних та юридичних дефініцій. Прикметною рисою останніх стало те, що вони переводили явище українського націоналізму у кримінальну площину, протиставляли його корінним інтересам українського народу.

Не обійдено увагою і такі дискусійні питання, як засоби транскрипції російськомовних понять, а також коректність використання слів, що є калькою з російської мови. Автор дотримується позиції, згідно з якою в наукових текстах слід керуватися не політичними вподобаннями, а нормативно закріпленими правилами.

Ще одним полемічним майданчиком залишаються суперечки довкола доцільності застосування до діяльності ОУН і УПА терміну «рух Опору», а також словосполучень «український національно-визвольний рух», «український самостійницький рух», «український повстанський рух».

У тексті означено трактування ключових термінів дослідження – «спеціальні підрозділи», «розвідувальні та контррозвідувальні підрозділи» та інші. Обумовлено спосіб застосування абревіатур.

Загалом уміщені в цьому підрозділі матеріали не лише сприяють адекватному сприйняттю тексту читачем, а й постулюють підходи до трактування тієї їхньої частини, що перебуває в дискусійному полі і не має консolidованого розуміння.

Нагальну потребу формування спеціальних підрозділів УВО автор виводить з поразки Української революції та нового етапу національно-визвольних змагань. Висвітлення початкової фази цього процесу супроводжується науковою реконструкцією структурних елементів, їхньої компетенції, організаційних засад, кадрового забезпечення, а також встановленням чинників, що стимулювали розвиток спеціальних підрозділів ОУН на території Польщі та інших держав, розширення кола завдань, які перед ними ставилися.

Вказуючи на виклики, пов'язані з початком Другої світової війни, Я.М.Антонюк акцентує увагу на розколі ОУН як рубіжній події, що значною мірою запрограмувала майбутній характер стосунків між представниками обох фракцій. Наступним етапом став «похід на схід» Вермахту і його союзників, що дало змогу обом відламам ОУН організувати пересування похідних груп на зайняті німецькими військами українські землі, на базі яких розбудовувалася мережа структур Служби безпеки. При цьому простежуються відмінності у побудові та діяльності цих підрозділів на західних і центральних та східних теренах України. Водночас розкриваються завдання, структура і способи діяльності військово-польової жандармерії (ВПЖ) та військової служби безпеки (ВСБ), відділів особливого призначення (ВОП), розвідувальної служби

Української народної самооборони (УНС), субординаційні відносини есбістів з командирами УПА.

Нові реалії виникли після завершення Другої світової війни. Виконавець дисертації висвітлює проблеми, що постали перед спеціальними підрозділами націоналістичних інституцій та шляхи їхнього вирішення, основні напрями перебудови та діяльності.

Забезпеченню спеціальними підрозділами інтересів ЗЧ ОУН, ОУН(з) та ЗП УГВР упродовж 1945–1991 рр. присвячено окремий підрозділ праці. У ньому вміщено матеріал про особливості організації цієї діяльності за кордоном, чинники, що їй перешкоджали (зокрема, незгоди між провідниками ЗЧ ОУН та ЗП УГВР з приводу принципів керівництва), розгортання відповідних структур на території Північної Америки, зміну тактичних засобів.

У тексті зазначається, що мельниківська ОУН також мала підрозділи, що виконували спеціальні функції під час Другої світової війни та у повоєнний період. Здобувач зазначає, що значні зусилля вони спрямовували на поборення своїх супротивників-бандерівців, які, зрештою, виявилися сильнішими. По завершенню війни мельниківці стали відновлювати власну мережу за межами України і в її складі діяли органи з розвідувальними та контррозвідувальними функціями.

Три наступні розділи кваліфікаційної роботи націлені на аналіз різних напрямів діяльності націоналістичних спеціальних підрозділів.

Основні сюжети, в яких з'ясовуються різні аспекти функціонування розвідувальної мережі, стосуються нормативного регулювання, завдань, які на них покладалися та способів їхнього виконання, форм та змісту звітних матеріалів, прийомів конспірації, організації та використання мережі інформаторів, спостереження, підслуховування тощо, стосунків з різними групами підкупаційного українського соціуму (селянами, робітниками, священниками, вчителями, службовцями, студентською молоддю та іншими).

У передвоєнний період і під час війни особливого значення набували розвідувальні дії у військах потенційних і реальних супротивників – Війська

Польського, Червоної армії, «червоних» партизанів, винищувальних батальйонів, радянських правоохоронних органів та органів державної безпеки, Вермахту і союзних йому військ, допоміжної поліції. Я.М.Антонюк наводить характерні для цього виду протистояння заходи, починаючи від вербування інформаторів та агентів до використання здобутої інформації. З урахуванням того, що вся територія України упродовж тривалого часу перебувала під контролем німецьких та румунських властей, розвідка націоналістичних організацій спрямовувала свої зусилля і на роботі в середовищі співробітників німецької та радянської адміністрації.

Ще одним вектором прикладання зусиль націоналістичних спецпідрозділів стали політичні партії, громадські об'єднання, молодіжні організації на території України та за її межами. Ту варто було б вказати на тактичні і стратегічні цілі українських націоналістів, адже йшлося про діяльність вказаних інституцій переважно на еміграції, де всі вони шукали моральної і матеріальної підтримки. Про специфіку роботи з відкритими джерелами, забезпечення зв'язку, співпраці з іноземними розвідками йдеться в окремих сюжетах. Для ілюстрації успішних дій та недоліків у цій роботі, причин провалів та їхніх наслідків наводиться чимало цікавих фактів, що уможливають творення відповідних типологічних рядів і виявлення певних закономірностей. Зокрема дослідник зауважує, що часті невдачі з надсиланням до УРСР кур'єрських груп, які супроводжувалися загибеллю, арештами чи перевербуванням посланців радянськими органами державної безпеки, спонукали керівництво націоналістичних організацій до зміни тактики: переведенням основних зусиль на контакти з опозиційно налаштованою інтелігенцією.

Оскільки ОУН та інші націоналістичні інституції постійно перебували в полі зору спецслужб різних держав, керівники націоналістичних організацій приділяли серйозну увагу заходам протидії агентурі супротивника. Налагодженню контррозвідувальної роботи у праці відведено окремий розділ. У ньому викладено матеріал про способи акумуляції та використання

інформації про агентів зарубіжних спеціальних служб, проведення перевірки членів націоналістичних організацій та збройних формувань і самих есбів, забезпечення контролю за дотриманням правил конспірації, проведення «оперативних ігор» з іноземними розвідками, засоби викриття ворожої агентури, проведення слідства над ними та завербованими членами українського підпілля, а також дисциплінарні санкції та судові і каральні процедури.

Дисертант зазначає, що арсенал спеціальних підрозділів українських націоналістичних інституцій охоплював увесь спектр методів діяльності спецслужб різних держав та військово-політичних організацій і рухів. У номенклатурі диверсійно-терористичних та оперативно-бойових дій помітне місце посідало винищення внутрішніх агентів, інформаторів з оточення підпільників та упівців, прихильників та представників окупаційної адміністрації. При цьому подаються приклади помилкових рішень, зокрема спровокованих радянськими спецслужбами, які спричиняли невиправдані жертви серед учасників самостійницького руху та цивільного населення. Для формування уявлень про масштаби терористичних акцій наводяться дані про аналогічні дії військово-політичних організацій радикального спрямування в інших країнах, зокрема ІРА в Північній Ірландії.

Характеристика збірного образу співробітника спеціальних підрозділів націоналістичних інституцій міститься в останньому розділі кваліфікаційної праці. Я.М.Антонюк вказує на те, які вимоги висувалися до тих, хто залучався до виконання цих специфічних функцій, способи їхньої фахової підготовки, використання ними засобів маскування, озброєння, певних моделей поведінки (зокрема подолання девіантних нахилів). Здійснюючи реконструкцію просопографічного портрету цієї категорії борців за Українську суверенну державу, дослідник наводить інформативний статистичний матеріал, що ілюструє соціальний, культурно-освітній, регіональний зріз вказаної групи, тривалість виконання ними функціональних обов'язків, а також безповоротні

втрати, співставляючи ці дані з аналогічною інформацією про представників аналогічних польських та радянських спецслужб.

Дисертацію обрамлюють обґрунтовані висновки, узагальнення і теоретичні положення.

Основні напрацювання автора під час підготовки кваліфікаційної роботи ґрунтовно апробовані у публікаціях та під час наукових форумів.

Автореферат належним чином відображає зміст дисертації.

Відзначаючи безсумнівні здобутки автора праці, слід викласти окремі зауваження та рекомендації.

1. У переліку завдань відсутній пункт про з'ясування ефективності зусиль спеціальних підрозділів за різних обставин і в різні періоди. Не зовсім вдало сформульовано такі позиції: «...періодизація усіх структурних елементів, яка об'єднувала б усі етапи розвитку», «провести аналогії та рефлексії з діяльністю подібних підпільно-партизанських формувань» (С.25). У рубриці «Удосконалено та доповнено» містяться пункти: «...прогалини у структурі спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій» (С.27), хоча автор, вочевидь, мав на увазі заповнення прогалин у науковій реконструкції, вивченні цього питання; «компаративні здобутки попередніх досліджень щодо аналогії...»(С.28)

2. Деякі фрагменти історіографічного підрозділу мають оглядово-анотаційний вигляд, позбавлений критичного аналізу напрацювань попередників, зокрема в тій частині, що стосується літератури, присвяченої різним етапам функціонування спецпідрозділів.

3. Для встановлення внутрішньої логіки розвитку історичних явищ і подій, виявлення причинно-наслідкових зв'язків, формулювання висновків здобувач обрав «логічний принцип», який точніше було би назвати «методом».

4. Порівняльна (компаративістська) методика належить до універсальних, загальнонаукових прийомів пізнання, тому виокремлення «порівняльно-історичного» та «порівняльно-правового» слід вважати зайвим.

5. Очевидно, доцільніше вести мову про номенклатуру інструментів , а не «метод» історичної психології та історичної соціології (точніше – соціальної історії), оскільки це -- сформовані напрями наукових студій з відповідним арсеналом дослідницьких прийомів.

6. Дещо штучним видається «проблемно-генетичний метод».

7. Аби не перевантажувати основний текст, у ньому варто було би залишити визначення тільки ключових понять, а решту – винести у вигляді словника в додатки.

8. У праці відсутні висновки до розділів, які, очевидно, мали би компенсувати висновки після кожного підрозділу. Таке рішення слід визнати не дуже вдалим ще й з огляду на здебільшого анотаційний характер цих узагальнень, яким бракує прикінцевої концептуалізації і теоретизації викладеного матеріалу.

9. У тексті часом зустрічаються невдалі стилістичні звороти, вирази та словосполучення, наприклад: «видали статтю чи публікацію», «вивчав у книзі», «запроваджувалися представники СБ», «становить планомірне вивчення», «видавали їх авторів у «Бібліотеці»...», «закордон», «перевід» та інші.

Однак висловлені зауваження не мають принципового значення і не впливають на загальну високу оцінку дисертації, що є оригінальним, самостійним дослідженням актуальної і недостатньо вивченої теми.

Попри окремі недоліки, дисертаційний проект Я.М.Антонюка «Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991)», є самостійним дослідженням, що розкриває актуальну в науковому суспільному сенсі тему, і відповідає спеціальності 07.00.01 – історія України та профілю спеціалізованої вченої ради, до якої її подано до захисту. За своїм науково-теоретичним рівнем, актуальністю, новизною вирішених завдань, обґрунтованістю основних положень і висновків дисертація повністю відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., зі змінами, внесеними

згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р.
«Про затвердження порядку присудження наукових ступенів а її автор
Я.М.Антонюк заслуговує на присудження наукового ступеня доктора
історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

док.іст.наук, проф.,

зав.відділу історії України

періоду Другої світової війни

Інституту історії України НАНУ

О. С. Лисенко

